

KELEMEN GÁBOR

A szenvedélypolitika útkeresése

Rácz József és Takács Ádám (szerk.):
*Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések
foucault-i perspektívából.* 2006. L'Harmattan, Budapest

Rég megérett az idő a kitörésre abból a nyilvánosságot formáló, társadalmi gyakorlatot meghatározó értelmezési sémából, szemléleti körből és szemantikai mezőből, amit *drogpolitikának* neveznek. A drogpolitika Magyarországon és a világon egyaránt csak látszólag tart rokonságot az emberi méltóság védelmét szolgáló szakpolitikákkal. Ám tartalmát tekintve nagyon távol áll azoktól a szakpolitikáktól, melyek célja a társadalmi szolidaritás, igazságosság és inklúzió növelése, a kirekesztés és diszkrimináció csökkentése s a hatékony kisebbségvédelem megvalósítása. Ugyanúgy nincs szó benne a droghasználattal kapcsolatos régi vagy új keletű hagyományok tiszteletéről s a drogfogyasztók érdekeinek képviseléseiről, mint ahogy kimarad belőle a reflexív gondolkodásra, dialógusra, életművészetre és a törődés etikájára való nevelés tárgyköre. A drogpolitika alapvetően nem valami érdekében, hanem valami (drog és droghasználat) ellen való fellépést jelent. Még retorikájában és metaforáiban („harc a drogok ellen”) is hajlamos arra, hogy a régi keresztes háborúk vagy boszorkányüldözések mintájára pozicionálja önmagát.

A kutatások nem támasztják alá azt a hitet, hogy a kriminalizáció csökkenti, a dekriminalizáció pedig növeli a drogfogyasztást. A drogcena tudományos kutatói közül sokan igazolták, hogy éppen a droghasználatot problematizáló, a drogfogyasztó viselkedést stigmatizáló drogpolitika felelős számos társadalmi és közegészségügyi problémaért. Más szóval a konstruált probléma megoldására létrejött rendszer maga vált a probléma egyik, ha éppen nem legfőbb fenntartójává. Ahogy a droghasználat az összes ismert emberi társadalomban szokványos jelenség, úgy mindegyik társadalomban, minden korban léteztek drogokra vonatkozó hitek és értékek. Ugyanakkor ezeknek a társadalmanként más és más hiteknek s értékeknek – a globális nemzetközi drogstratégia alapján – módszeres, uniformizáló és *intruzív* (erőszakosan befurakodó) befolyásolásába az állami drogpolitikákkal csak az utóbbi négy évtizedben kezdtek bele. A drogpolitika negatív szerepe tagadhatatlan a droghasználat miatt elítélt börtönpopuláció növekedésében, a drogkereskedelemben és annak fegyverkereskedéssel, pénzmosással, embercsempészettel való összefonódásában. Az 1980-as évek végéig a drogpolitika a drognak nyilvánított szerek kínálatának és keresletének befolyásolására, az érintett személyek és „célcsoportok” azonosítására és kriminális vagy medicinális minősítésére s kontrollálására összpontosult. Magyarországon Rácz József volt az első, aki nemcsak felismerte az antialkoholista hagyomány és a prohibíció örökségét új területen életre keltő, restriktív

drogpolitika elhibázottságát, potenciális vagy valódi ártalmasságát, de a hazai drogpolitika radikális szemléletváltásának kezdeményezésével is utat tört. Rácz az 1980-as évek végén nem elsősorban a hazánkban akkoriban meggyökeresedő önsegítő csoportokban, terápiás közösségekben, hanem a demokratikus részvételt, önszerveződést kezdeményező, s cselekvőképességet növelő *közösségfejlesztésben*, és az *ártalomcsökkentésben* látta a drogpolitika zsákutcájából való kivezetés eshetőségét.

A modern társadalom egyik alapvető ellentmondása az, hogy miközben megteremtette az egyéniség arculatát meghatározó szenvedély eszményét, addig az elidegenülés különböző formái akadályozzák az embereket abban, hogy konstruktív módon legyenek szenvedélyesek. Vanak, akik számára a droghasználat szenvedélypótlék. Azokat, akiknek élete a szerekben vagy viselkedésekben megtestesülő szenvedélypótlékok megszerzése és használata körül forog, szenvedélybetegeknek nevezik. *A szenvedélybetegség a szenvedély sikerületlen utánpótlása, kvázi-szenvedély.* Léteznek olyan emberek, akik beletörődtek abba, hogy életük rutinná, robotszerű tevékenységgé vált. Esetükben a szenvedély hiányáról beszélhetünk. A szenvedélybetegségből a józanság gyengéd szenvedélye révén felépülő Névtelen Alkoholisták és egyéb, anonim spirituális csoportok az önmagukkal törődés olyan kreatív formáját alakították ki, ami kívül esik a droghasználók tetemes hányadának érdeklődési körén. Rácz József figyelme elsősorban azokra az emberekre irányul, akik a drogfogyasztást a szenvedélyes élet kellékének tekintik. Ez az attitűd leggyakrabban az ifjúság körében található meg. Rácz felismerte, hogy nem lehet humánus drogpolitikát folytatni az emberek szenvedély iránti szükségletének figyelembe vétele nélkül. Sőt, éppen a szenvedély kérdésének kell képeznie a progresszív drogpolitika alapját. Egy szenvedélyalapú drogpolitikától várható annak a szakadéknak az áthidalása, amely nemcsak a józanság és az ártalomcsökkentés kultúrája közt tátong, de a droghasználókkal kapcsolatos kettős mércében (mentésre „érdemes” beteg és büntetendő deviáns) is jól látható. Ezt a ráébredést, tudniillik a szenvedélypolitika nélkülözhetetlenségének felismerését hosszú és fáradságos szellemi útkeresés előzte meg. Az ezredforduló első éveiben Rácz József főként a drogpolitika kritikájára alkalmas szociológiai és kulturális antropológiai elméletek magyarországi recepcióját igyekezett elősegíteni. A 2001-ben közreadott *Devianciák* című, általa szerkesztett kötetben főleg a normaképzés teóriáira, a 2002-ben megjelent *Drog és társadalom* című válogatásban pedig az öröm- és élménykereséssel kapcsolatos társadalmi diskurzusokra összpontosít. A kritikai elméletek igen alkalmasak a drogpolitikai gyakorlatok bírálatára, ám nem adnak megfelelő útmutatást az alternatív megoldások számára. Rácz József a drogszcéna világszerte zajló fejleményeit szenvedélyes tényszerűséggel figyelve és elemezve, s közben saját kutatásai eredményeit is felhasználva, igyekezett továbbgondolni azt, ami a kritikai művekből következhet. E gondolati munka eredményeképpen jutott arra a konklúzióra, hogy a foucault-i életmű több szakasza, módszertanilag és elméletileg egyaránt, igen alkalmas lehet mind a hazai és nemzetközi drogpolitika elemző vizsgálatára, mind pedig a szenvedélypolitika megalapozására. E továbbgondolás eredménye a magyar és külföldi szerzők írásait magában foglaló kötet. Az *Elemzések*

foucault-i perspektívából alcímet viselő könyvben hét tanulmány olvasható. Mivel Rácز munkásságának egyik sajátossága az ártalomcsökkentés melletti szenvedélyes elkötelezettség, e tanulmányok néhány lényeges kérdésének számbavétele előtt megpróbálom vázolni azt a történelmi folyamatot, melynek során az ártalomcsökkentés a drogpolitika érdemi tudományos irányává, gyakorlatává és mozgalmává vált.

Az ártalomcsökkentés a „nil nocere” (nem ártani) és a „salus aegroti suprema lex” (a páciens jóléte a legfőbb törvény) elvéből indul ki. Mint ismert, az erőszakos és ártalmas beavatkozásoktól való tartózkodás és a kliens jóléte szolgálatának követelményét az athéni demokrácia fénykorának vezető orvosa, Hippokratész fogalmazta meg. A hippokratészi eszmény droghasználókkal kapcsolatos felelevenítését elsősorban az AIDS, másodsorban a hepatitis C ragályszerű terjedése indokolta. E járványok terjedése szoros összefüggésben áll az intravénás droghasználattal. Az AIDS esetében ugyancsak fontos tényező a promiszkuitás. Az intravénás droghasználat és a nem tartós szexuális kapcsolatok szerveződése egyaránt decentrált hálózati központokra épül. Az AIDS terjedésében a hálózati központként működő személyek játsszák a kulcsszerepet. Emiatt az AIDS elleni védekezésben nem az egész populációra, s nem is a fertőzött népesség egészére, hanem a hálózati központban lévő, sok kapcsolattal rendelkező személyekre irányuló intézkedéseket tekinthetjük „halálos” fontosságúaknak. Ez a felismerés nem felel meg a hagyományos közegészségügy járványmodelljének. Szokás az ártalomcsökkentést közegészségügyi megközelítésként meghatározni. Ez az értelmezés azonban megtévesztő. Az ártalomcsökkentés elsődleges feladata ugyanis nem a társadalom védelme, hanem a kliens érdekeinek képviselete. A két érdek nem esik egybe, mivel a társadalom uralkodó felfogása és a jogrend szerint a droghasználattól való tartózkodás a kívánatos magatartás. (A másféle ártalomcsökkentő intézkedések többségében – pl. a biztonsági öv, a bukósisak kötelező használata – nem áll szemben egymással az egyéni és a társadalmi érdek, hiszen a biztonságos gépjárművezetés közös szándék.) Hatékony, értéktudatos ártalomcsökkentő gyakorlat csak úgy lehetséges, ha zárójelbe tesszük a droghasználattal kapcsolatos társadalmi elfogultságot. A HIV vagy hepatitisz vírusfertőzés szempontjából fokozottan veszélyeztetett droghasználók zöme vagy nem akarja, vagy nem képes abbahagyni a szerhasználatot. Arra viszont készek, hogy segítséget fogadjanak el a fertőződés megakadályozása, illetve a további egészségromlás megállítására érdekében. Ilyenkor az olyan hozzáállás, mely a droghasználat abbahagyását, a józan életmód kialakítását szabja a segítségnyújtás feltételéül, nem vezet eredményre, ezzel szemben árthat, mert elmaradhat az a haszon (pl. a társadalmi kirekesztés mérséklődése), mely kevésbé szűk feltételek melletti szerényebb célkitűzések gyümölcse lehetett volna. A kliensnek ugyanis ebben az esetben a biztonságos droghasználat a legfőbb érdeke, s ez az érdek nem kap támogatást. Mindamellet az absztinenciára törekvő kezelés nem jelent kettős mércét, vagyis osztályozást a kliensek között a „jobb sorsra érdemes” és az „érdemtelen” kritériuma alapján. (A drogpolitikában azonban megvalósul ez az etikailag elfogadhatatlan osztályozás.) Arról van csupán szó, hogy az absztinencia és józan élet kialakítására törekvő kezelés szakmai stan-

dardját lehetetlen érvényesíteni akkor, ha a kliens nem vállal erre vonatkozó elkötelezettséget, s így ilyen fajta megállapodás sem köthető vele. Az absztinencia önmagában nem jelent közvetlenül józansághoz, ezáltal az életminőség fejlődéséhez vezető tényezőt, viszont egyes esetekben lehet életminőséget ugyan nem javító, ám annak romlását megakadályozó ártalomcsökkentő faktor. A diéta (melyen Hippokratész nemcsak az étrend szabályozását, hanem a helyes életmód kialakítását is értette), mást jelent a drogfüggő, és mást az autonóm drogfogyasztó esetében. Az előbbi az absztinenciát, az utóbbi viszont az integrált droghasználatot tekinti a diéta ismérvének. Amíg a *szerfüggőség* állapotába jutott személyek esetében az absztinencia az életminőség fejlődésének szükséges, de nem elégséges feltétele, addig a *nem függő szerhasználók* számára maga a szerhasználat nyújthatja az életminőség javításának élményét. Az élményt valószínűleg nem maga a drog, hanem a hatáshoz kapcsolt – szabadságjogként felfogott – jelentés adja. René Girard 1961-ben megfogalmazott *vágyimimézis* elmélete szerint az emberi vágyak soha nem tekinthetők autonómnak és autentikusnak, mert mindig mintakövetésen alapulnak. Girard nagy regényírók (Stendal, Flaubert, Proust, Dosztojevszkij) műveit tanulmányozva jutott erre a következtetésre. Stanley Schachter és Jerome Singer szociálpszichológiai kísérletekkel igazolta ugyanezt. Az 1962-ben leírt *Schachter–Singer* teória szerint az érzelmek *két tényező*, az ingerek (pl. drog) keltette készenléti állapot és az egyén által adott értelmezés, jelentéstulajdonítás kombinációjának eredményei. (Az emberek egyaránt reagálhatnak boldogságélménnyel és dühvel ugyanarra a szerre, attól függően, hogy a mintát adó személyek a szer hatásával kapcsolatban mit sugallnak a számukra.)

Abban, hogy a nyugati ifjúság tömegei az 1960-as években a drogfogyasztást életminőséget fokozó személyes szabadságjogként kezdték követelni, valószínűleg fontos szerepe volt az irodalom, a rock-zene és a modern ellenkultúrális film droghasználó életvitelre invitáló *sagáinak* és modelljeinek. Az ifjúság a történelem során ritkán jelenik meg szervezett társadalmi erőként, amikor viszont igen, akkor gyakorta éppen ők a társadalmat felforgató zavargások, illetve forradalmak főszereplői. Az iparilag fejlett társadalmakban a háború utáni fokozott gyermekáldás, a baby boom generáció szülőttei az 1960-as évekre teenagerekké és twentyagerekké váltak. Ez eleve növelte az ifjúság népességben belüli arányát. Mindamellet a 20. század második felének akcelerációja következtében az új magatartásmódokkal való kísérletezés, az új viselkedési formák kipróbálása már a serdülőkorban is igen típusossá vált. Mindez ráadásul egy történelmileg újfajta veszélyérzettel (a globális katasztrófa előérzete, atomháború vagy a természet tönkretétele) telített korban következett be.

A nyugati történelem egyik fontos fejlődési vonulata a demokráciával és szabadsággal összefüggő jogok gyarapodása. Az emberi jogok forrásvidéke a gondolkodás szabadságának eszményét létrehozó görög-római civilizációból kiinduló, az ember érdekét és működését elismerő, sőt, azt az istenivel szembeállító reneszánsz. A reformáció érvényt szerzett a vallásszabadság eszményének. A modern kor – a politikai és személyi szabadságjogoktól, a szociális jogokon át, a társadalmi kooperációt előíró

jogokig – az állampolgárok egyenjogúságát és az állami hatalom korlátozását biztosító jogok kiterjedésének folyamata. A második világháború utáni jóléti államok egyik célkitűzése a szociális biztonság megteremtése volt. Ennek hajtóerejét elsősorban a fogyasztás növelésében látták. A fogyasztás ideállá emelése az *elég* fogalmának eltűnését eredményezte. A társadalmi rend azonban nem tartható fenn határok kijelölése, keretek meghatározása nélkül. A drog, William Burrough szerint, ördögien ideális termék; a kereskedőnek nem kell eladnia az árut, mert a fogyasztó adható el az árúnak. A drogfogyasztók a fogyasztás karikatúráivá váltak. A fogyasztói társadalom a drognak nyilvánított szerek használatának kriminalizálásával igyekezett világos jelentést adni a társadalmi rossz eszméjének. Az 1961-es New York-i Nemzetközi Kábítószer-ellenőrző Egyezményel létrejött a bűnbeesés bibliai szituációja. Az ENSZ az ópiumevés ázsiai, a kokarágás dél-amerikai tradícióját, valamint a kannabiszszívás nyugati ifjúság körében terjedő szokását egyaránt felszámolandó visszaélésnek minősítette. Ebből adódóan, a már korábban betiltott heroin- és kokainhasználat után, e szerek használata is a „rossz tudás fáján” termett gyümölcs élvezetének minősült. A nemzetközi kábítószer-ellenőrzés filozófiájának változása alapot teremtett a droghasználók széles körű üldözéséhez. Azok a drogok, melyeket a 18. században a nyugati világ legfontosabb gyógyszerei közt tartottak számon (ópium és hasis), a 20. század utolsó harmadára a szórakozás modelljét követő társadalom egyik legnagyobb ellenségeként jelentek meg. Az önkéntes szegénység és az aszketikus életvitel a fogyasztói társadalomban teljesen elveszítette vonzerejét. Ám az ázsiai ópiumevők és a dél-amerikai kokarágók nem önként választották a szegénységet és éhezést, melynek csillapításában e szerek kitüntetett szerepet játszanak. 1839-től 1842-ig, majd 1856-ban Nagy Britannia a Kínában betiltott ópiumkereskedelem fenntartásáért, helyreállításáért vívott háborút. Ma az USA az ópiumkereskedelem betiltása érdekében folytat más államokban katonai hadműveleteket. Bibó István úgy véli, hogy a szabadság és a nyugodt értelem uralma intézményesítésének törekvése két nagy kultúrkörben: a görög-római és a kínai vetődött fel. E két kultúrában jelentek meg olyan politikai ideológiák és gyakorlatok, melyek szabadságelemekkel kontrollálni és humanizálni tudták a hatalmat. Az ópiumháborúk végzetes csapást mértek a kínai szabadságeszményre. A drog-nagypolitika lépései mindmáig a nyugati civilizáció más kultúrák értékeivel szemben fennálló intoleranciáját tükrözik. Talán nem túlzás feltételezni, hogy a nyugati társadalmak számára a fiatalok gyakorlatában a droghasználat, s egyszersmind a sikerhajszolás elutasítása, s ezzel összefüggésben a meditációra épülő, időt lelassító keleti vallások idealizálása volt elsősorban irritáló. Ráadásul a polgárjogi majd háborúellenes mozgalmakat támogató egyetemi ifjúság lázongása a forradalmiság látszatát keltette. Pitirim Sorokin szerint az érzéki, élvezet-alapú fogyasztói társadalom egyszerűen nem nyújt megfelelő ideációkat, értékeket a szubkultúráként megjelenő ifjúság részére. Ebben a helyzetben a kábítószerrel való kísérletezés a kitörés királyi útjaként mutatkozhatott, a mindennapi élet rutinjából. (Az USA a forrongó ifjúság megfékezésének hagyományos eszközét választva igyekszik újra és újra háborúba küldeni háborgó fiataljait.)

A droghasználó egyre inkább az államellenesség szimbólummá vált. Az a látszat keletkezett, mintha a szerfogyasztók az államon belüli felforgató idegenség megtestesítői lennének. A szerhasználó kezdte azt a funkciót betölteni, amit évszázadokon át a pogromok által sújtott zsidóság töltött be Európában. A medikalizáló és kriminalizáló drogpolitika pedig szentesítette ezt a szituációt.

A drogfogyasztás medikalizáló betegségmodellről és a kábítószer-ellenes küzdelemre felhívó drog-diskurzusról egyaránt elhatárolódó ártalomcsökkentés egyfajta harmadik utat kínált. Ez a harmadik útvonal nem teljesen független az autoritárius és libertárius megközelítésekhez képest harmadik utat kereső, a „nincsenek jogok felelősség nélkül” eszméjét mottóként deklaráló, harmadikutas nagypolitikától, de semmiképpen sem vezethető le közvetlenül abból. Az ártalomcsökkentés esetében a harmadik út főként arra utal, hogy az érem harmadik és további oldalait is figyelembe kell venni. Az ártalomcsökkentő megközelítés a haladást – a harmadik utas politika programjával egyező módon – elsősorban a technikai fejlődésben, a képzésben, a rugalmasságban, a nyitottságban, a szubszidiaritásban és a kockázatkezelésben látja. Elveti azonban az erőszakosan normalizáló, a foglalkoztatás révén beillesztésre törekvő, ám hatásában inkább kirekesztő „kemény szeretet” elvét. A gyakorlatban egyébként e fennkölt jelszónak csupán egyik összetevője, a „kemény” valósul meg. (A kemény szeretet koncepciója más értelemben, már az 1970-es években megjelent az addiktológiai terápiás közösségek szótárában. Ezekben a közösségekben a fogalom a szeretetteljes légkörben valóra váló, kíméletlen konfrontatív visszajelzésekre utalt.)

Az ártalomcsökkentés pragmatikus, felhasználóbarát, alacsony küszöbű, azaz könnyen hozzáférhető szolgáltatásokat nyújtó irányzatként határozta meg magát. E szemléleti keretben az absztinencia, a mértékletesség és a józanság kevésbé reális vagy optimális célként, mint inkább távoli ideálként jelenik meg, a koncepció éppen ezért nem is tartja fontosnak, hogy erről markáns mondanivalója legyen.

Rácz József, aki 2000-ben részt vett az országgyűlés által elfogadott Nemzeti Drogstratégia kidolgozásában, természetesen igyekezett a lehető legnagyobb mértékben érvényre juttatni az ártalomcsökkentés szemléletét a stratégiában. Ebben a törekvésében csak mérsékelt sikerrel járt. A stratégia néhány helyen hivatkozik az ártalomcsökkentésre, de módszereit illetően csak lakonikusan említi a megkereső (outreach) munkát, a fenntartó kezelést és a túcsere-programot. Az érzelmi válaszok új, innovatív módjai tanulásának: az érzelmi kreativitás és az érzelmi készségek fejlesztésének kérdésével egyáltalán nem foglalkozik. Jóval hathatósabban valósultak meg Rácz szándékai a közösségfejlesztés terén. A drogstratégia nemcsak az eredményesség legfontosabb tényezőjeként nevezi meg a helyi közösségeket, de életre is hívta a drogproblémával, a megelőzéssel és rehabilitációval kapcsolatban álló, helyi állami, önkormányzati, civil és egyházi szervezeteket kábítószerügyi egyeztető fórumát.

A drogstratégia a „multidiszciplinaritás”-ban kereste a sokféle érintett és érdekelt intézmény valamint diszciplína szemléleti közös nevezőjét. Időközben a multidiszciplinaritás a lejárt szavatosságú eszmék tárházába került. Az azóta eltelt idő megmutatta, mennyire hiányzik a drogstraté-

giából a valóban integratív erejű, ugyanakkor más perspektívából látni és láttatni tudó elméleti megalapozás. S milyen fontos lenne egy olyan elmélet, amely egyrészt képes összebékíteni, harmonizálni és egyesíteni a drogszcéna heterogén tényezőit, másrészt egyensúlyt vagy legalább dialogikus lehetőséget teremtenie a különféle, történelmileg kialakult, kulturálisan formált beszédmódok között. A multiprofesszionalitás eszménye csak elfedi, de nem pótolja a magyarázó erejű, a hatékony praxis számára kiindulási pontot nyújtó paradigma hiányát.

Rácz József és szerzőtársai Michel Foucault *kormányozhatósággal* (beleértve önmagunk kormányozhatóságát is) kapcsolatos elgondolásaiban találták meg a friss és szintetizáló elméletet. Foucault az 1970-es évek második felében a kormányzó hatalmat olyan, a szuverén, majd a fegyelmező hatalmat felváltó állami kormányzásként írta le, melynek célpontja a népeség, fő tudásformája a politikai gazdaságtan, központi technikai eszköze pedig a biztonsági apparátus. Az 1970-es évtized végétől kezdve azonban, egészen haláláig, az *önkormányzás* technikájának, művészetének témája került kutatásainak homlokterébe. A szerzők úgy vélik, a droghasználat társadalom közegben jelentkező összetevőinek foucault-i perspektívában elvégzett vizsgálata új diskurzus kialakulására ad reményt. Az új diskurzus kimozdíthatja a holtpontról a tiltás és túrés ellentétpárjaival jellemezhető drogpolitikai vitákat. Foucault kritikai elemző módszere nem számszerűsíthető gondolkodási mérceként, szintmeghatározóként egyfajta stabil viszonyítási pont lehet a diskurzus résztvevői számára. Mi több, ebben a diskurzusban az autonóm droghasználat mellett érvelők tudása is számít. „Foucault-nak az énről, annak etikai összetevőiről, a hatalomról, a tudásról, az élvezetről vallott nézetei alkalmasnak tűnnek arra, hogy a drogpolitika egyes jelenleg forgalomban lévő tanításait egy más nézőpontból kritika tárgyává tehessük és a tiltás–túrés dichotómiát meghaladjuk” – olvasható a kötet bevezetőjében.

A könyv társszerzője, Takács Ádám által írt fejezet több vonatkozásban igazolja a foucault-i eljárások és kategóriák újító képességét s erejét a drogjelenség vizsgálatában. A népszaporulat alakulását szabályozó, modern biopolitika, illetve biohatalom elemzése megmutatja, miképpen került kapcsolatba egymással a jólét és a szabadság modern fogalma. A szekularizált világban a jólét és szabadság együttes keresése utat nyithat a droghasználathoz. A szabadság az individuum megkonstruálásának eshetősége. A drogos élmények számottevő szerepet tölthetnek be a személy önformálásában, mindennek tetejébe az élvezetek, a mámor egyes típusai éppen a drogfogyasztásban találják meg referenciájukat. A drogok kiváltotta élmények a modern korban, a gyógyászat és spirituális tartalmáról leválva, az önkifejezés extrém lehetőségeként jelentkeztek. A 19. században még csak a romantikus művészi elit egy része, az 1960-as években viszont már széles tömegek vélték úgy, hogy jogukban áll drogokkal tesztelni a létezés határhelyzeteit. A modern állam azonban csak a sportban és a szerelemben engedélyezi, sőt, az előbbiben messzemenően támogatja az egyénen túlnövő helyzetek átélésének lehetőségét. E visszás helyzet vizsgálatához Foucault annak a kérdésnek a megfogalmazásával fogott hozzá, hogy miképpen lehet elválasztani az egyéni ké-

pességek növelésének lehetőségét attól a fegyelmező hatalomtól, melynek a modern ember a legfontosabb teremtménye.

A hatalommal kapcsolatos vizsgálódásai során Foucault a hatalom vonásai közül kevésbé az elnyomó, mint inkább a szubjektivitás újszerű jelenségeit és technikáit létrehozó jellegét igyekezett kidomborítani. Ez a felismerés, úgy vélem, különösen fontos lehet a hazai társadalomelméleti gondolkodásban, melyben a történelmi tapasztalatok a *represszió-hipotézis* magyarázó erejének eltúlzására hajlamosítanak. Az egyes társadalmi jelenségek (pl. a panasz kultúra) magyarázata a hosszú történelmi elnyomással a hétköznapi gondolkodást átható, szociális reprezentációvá vált. A represszió-hipotézisen túlhaladó elméletekről a Rácz József által írt fejezetben olvashatunk részletesebben. Rácz megállapítja, hogy sem a rendszerváltás előtti, sem az ezt követő drogprevenciós módszerek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Foucault egy-egy ismert koncepciója (fegyelmező társadalom és kormányozhatóság) alapján az előbbi fegyelmező egészségnevelésnek, az utóbbit individualizáló egészségfejlesztésnek nevezi. Az államszocializmus hiányjelenségeit, „üres individuációját”, elidegenedett és anómiás vonásait, életet pazarló, a „gyertyát két végén égető” virtusát Kornai János, Hankiss Elemér, Andorka Rudolf és Losonczy Ágnes munkáira alapozva mutatja be. A korszak improduktív, „mennyeséget hajhászó” nevelését a neveltek perspektíváinak teljes figyelmen kívül hagyása jellemezte. A rendszerváltás ugrás a fegyelmezőből a neoliberális társadalomba. Ez az ugrás igen nagy terhet rótt az azonosulási kereteiből kiszakadt, új típusú konfliktusokkal szembekerülő emberekre. Pataki Ferenc „túlterhelt én”-fogalma találóan fejezi ki a már az 1980-as évek „második gazdaságában” önkizsákmányoláshoz szokott egyén kapkodó túlélésmódját. Rácz egyetért Kopp Mária társadalmi diagnózisával, mely szerint az életcélok hiánya, az irigységre és bizalmatlanságra való beállítottság, valamint a fokozott teljesítménymotiváció krónikus stresszhelyzetet, s ebből következő rossz egészségügyi állapotot eredményezett. Az értékrendszer változásainak vizsgálatai közül Rácz Füstös László és Szakolczai Árpád 1978-ban, 1982-ben, 1990-ben és 1993-ban végzett értékválasztás kutatásait emeli ki. E vizsgálatok egyik tanulsága annak felismerése, hogy a magyar társadalomban miként enyészett el a kisebb közösség jólétének és az élet élvezetének törekvése, s szakadt le az öncéllá vált anyagi jólétre törekvéstől. Nagy szükség volna tehát arra, hogy az emberek ne csak a szenvedés, hanem örömteli szenvedélyek révén is tanulják az individuációt. A repressziókból való felszabadulástól hosszú út vezet a felelősségvállalás (responsibilisation) és a hatalommal felruházás (empowerment) szabadságáig. A rendszerváltás óta külföldről importált egészségfejlesztő programok, tréningek zöme a gyermeket, a diákot helyezi az egészségfejlesztés középpontjába. A tanári kompetenciának előfeltétele, hogy a tanár tisztázza saját viszonyát a drogokhoz. Az alkalmazott egészségfejlesztő munkatervek egyúttal drog- és alkoholmegelőző programként hirdetik magukat. A programok hatékonyságvizsgálata azt mutatja, hogy a résztvevők nyitottabbak lettek, bátrabban elutasítják a komfortitást, s az énhatékonyságuk is javult. A szerkipróbálás, szerhasználat terén azonban egyáltalán nem következett be kedvező változás, azaz csökkenés. Éppen

ellenkezőleg: a programokban részt vevők körében szignifikánsan növekedett a tiltott drogok kipróbálásának vélt valószínűsége. Rácز szerint ez azzal magyarázható, hogy a diákoknál megszilárdult, sőt „kötelezővé” vált a szabályozatlan szabadság, ám nem alakultak ki ezzel párhuzamosan az öngondoskodás, az önkultúra megfelelő technikái.

Magam úgy gondolom, további okai is lehetnek annak, hogy az öntudatosabbá vált fiatalok körében nőtt a droghasználat iránti vágy. A Gerhard Schulze által *élménytársadalom*nak nevezett, jelenkori világban az emberek fokozottan izgalmas, változatos, újdonságot hozó életet kívánnak önmaguk számára. Az élményeket azonban nem lehet teljesen kiélni vagy kifejezni. A drogok fokozhatják a percepciót, a tudatmódosulás a hangok, a színek, az ízek, a szagok és a tapintási ingerek intenzitásának növekedését hozhatja. A magyar társadalom, amint ez a Füstös–Szakolczai-féle vizsgálatokból ismert, az amerikaihoz képest túlzottan intellektualizálódott, az értelmet az erkölcs és az esztétika rovására is előnyben részesítő világ. Nem véletlen tehát, ha a diákok keresik a szenvedélyek, az extázis és entuziazmus kellekeként számon tartott szereket. Emiatt tartom lényegbevágónak és elnevezésében is találónak Rácз József szenvedélypolitikai törekvését. Kritikusan, a szenvedélyek szeretetének reálisát elfogadva válhatna hasznossá e kérdések feldolgozása.

Kakuk Péter tanulmánya bemutatja a drogpolitikai vitákban oly gyakori, a drogokat démonizáló hozzáállást. Nehéz dialógust folytatni akkor, ha vezető tudósok babonákat hirdetnek a drogokkal kapcsolatban. Kakuk egy nemzetközi drogszakértő és egy magyar akadémikus megnyilatkozásaiból szűri ki a jellegzetes tévhiteket. Foucault nyomán felhívja a figyelmet a normalitás fogalma köré szerveződő, utópisztikus társadalompolitikák veszélyeire.

Sutyák Tibor, a hazai Foucault-kutatók fiatalabb generációjának egyik legismertebb reprezentánsa *A „kábitószer” genealógiája* című tanulmányában Foucault szexualitással kapcsolatos kutatási eredményeit felhasználva azt vizsgálja, miképpen lett a drogból olyan *ügy*, amit vizsgálni kell, aminek meg kell találni az igazságát és fel kell tárni a válfajait, valamint amelyet illetően elejét kell venni a kártékony burjánzásnak. E nem lineáris alakulásvonal egyik csomópontja a korai kereszténység, melyben az antikvitás orvosi és morális dietetika-fogalma keveredett a vallási bűjt-előírásokkal és rituális tiltásokkal. Az újkorban, amikor a világi hatalom kezdte konfiskálni az egyház hatalmi technikáit, kialakult az egyént alávető, de az egyén érdekében mozgósított tiltások logikája, eljárásmodja. Ezt az üres mintázatot az állam sokáig a földrajzi felfedezések révén beáramló javakkal töltötte fel. A 17. században fokozódó törvényi szankciókkal sújtották a dohány- és kávéfogyasztást. Az, hogy az ópiumot és a hasist veszedelemként állították be, jóval későbbi fejlemény. Sutyák szerint e két szer alkalmasnak látszott a zarándoklászerű utazásokból kivesző transzcendens mozzanat szimbolikus betöltésére. A belső utazásra, misztikus tapasztalatra módot nyújtó szerek azonban, a kibontakozó sztereotip közfelfogás szerint, nem váltják be a szabadság ígértét, ellenben tönkreteszik a testet és rabságba döntenek a lelket. Sutyák kétszer is leírja azt a droghasználatot igenlő foucault-i megállapítást, miszerint „jó-féle drogokat kell készítenünk”. Második alkalommal hosszabban idézi

Foucault ama sorait, amiből világosan látható, hogy a nagyhatású filozófus a kísérletezést a drogok hatásával elérhető érzelmi és mentális önátéléssel a nyugati ember alapvető erkölcsi lehetőségének tekinti. Foucault a következő kijelentést tette: „... ahogyan van jó és rossz zene, úgy vannak jó és rossz drogok is. Tehát ahogy nem mondhatjuk magunkat »zeneellenesnek«, éppúgy nem mondhatjuk magunkat »drogellenesnek« sem”. Sutyák megjegyzi, hogy Foucault eme mondatait egyaránt lehet naivitásnak és feszültségbe hozó reflexiónak ítélni. Én úgy vélem, Foucault ebben a kérdésben téved. (Minden nagy gondolkodónak vannak jelentékeny tévedései, feltehetőleg Foucault sem kivétel.) Zenét a természet nem produkál, legfeljebb zeneszerűt, drogot viszont igen. A drogoknak nincs valódi esztétikai értéke, a zenének viszont van. A drogok önmagukban se nem jók, se nem rosszak. A zene ezzel szemben esztétikai értelemben valóban lehet jó és lehet rossz is. Noha egyes drogok fogyasztása tagadhatatlanul összefonódik bizonyos zenei stílusokkal, ez nem jelenti azt, hogy szerves egység lenne e két különböző minőség közt.

A magyar szerzők tanulmányait két, külföldi szakember dolgozata követi. Ezek egyike a mértékletesség erkölcsének drogpolitikai célkitűzése mellett érvel. A másik a drogkutatást a módszerekre és a résztvevőktől származó adatok értelmezésére hatást gyakorló, kormányzati technikának tekinti. Mivel a témáról való megszólalás módját a kormányzás technológiája, az uralkodó diskurzus szabályozza, és ez állít fel a saját elvének megfelelő kizárásokat, aligha várható, hogy a kutatás alanyai azt mondják el, ami valóban történt velük, illetve ahogyan valóban éreznek és gondolkodnak. A cselekvés számára a kvalitatív kutatások akkor nyithatnak új alternatívákat, ha igyekeznek láthatóvá tenni a kutatási beszámolókat konstruált természetét. A kötet Foucault egy témába vágó, Collège de France-beli előadásának közreadásával zárul.

Foucault kormányzással, biopolitikával és öngondoskodással kapcsolatos nézetei alkalmasak arra, hogy a drogproblémát a késő modern társadalom egésze szempontjából vessük fel. Ha a politika a lehetőségek felismerésének és érvényesítésének szenvedélyes művészete, melynek egyik funkciója az, hogy támogatást szerezzen valamely fontos társadalmat építő ügy érdekében, akkor a szenvedélypolitika foucault-i alapvetése progresszív, a drogokkal foglalkozó diszciplína fejlődését is segítő törekvésnek tekinthető. Foucault az öngondoskodás, az önkultúra kezdeteit az ógörög kultúra igazságra vágyakozásával köti össze. Az igazságkeresés, mely nem választható el az értékkereséstől, olyan szellemi szenvedély, ami az egész emberi társadalom szellemét gazdagíthatja. Az a dilemma, hogy az embereknek joga van-e kábítószerrel önmagukat szabadon tönkretenni, úgy vélem, az igazság keresésétől eltávolító, rosszul feltett, manipulatív kérdés. A drogok és a szellemi szenvedélyek viszonyával kapcsolatban az igazság az, hogy nem ismerjük a konstruktív igazságot.